

„1944” és a magyar társadalomtudományok

ABSZTRAKTOK

Bokor Zsuzsa:

Nők a nemzetben, nemzet a nőkben.

Vér, faj és nem kapcsolódásai az eugenikában

Az első világháború, illetve a háború okozta veszteségek szinte „szükségszerű” következménye volt, hogy a kelet-közép-európai régióban az eugenikának számos képviselője, követője és hirdetője lett.

A nemzetféltség a legtöbb államban szorosan kapcsolódott egybe egyfajta nemzeti higiéniai program kidolgozásával. Éppen a nemzethigiéniai programok azok, amelyek jól láttatják, hogy hol ér össze a politikai, az általános, az ideológiai az egyedivel, az individuumok életével, mi köze van a házasságnak, a prostitúciónak, a vérvizsgálatnak, a női munkavállalásnak egymáshoz.

Nemzetféltség, nemzethigiénia kapcsán egyik legtisztábban kidolgozott embléma, amit megvizsgálhatunk, a nő alakja. A nő az eugenetikus diskurzusban a faj tisztaságáért felelős: egy nemzet tisztaságának fokmérője a tiszta, egészséges utódokat szülő asszony, éppen ezért számos program kötődik hozzá.

Előadásomban Doros Gábor orvos eugenikai programjáról lesz szó. Azt nézem meg, hogyan válik a vér tisztasága követelménnyé, feltétellé a nők számára, erre pedig a Dorosék működtette Magyar Egyesület a Lánykereskedelem Ellen nevű szervezet, illetve a Magdolna-otthonok példáján keresztül jutunk el.

Dupcsik Csaba:

Biológiai társadalom-magyarázat és „cigánykutatások”

Az „*alulcivilizált*” vagy „*természeti*” népek tanulmányozására a 19. századi Nyugaton az antropológia szakosodott. Leegyszerűsítve a folyamatot: az antropológia előfeltevései kezdetben összhangban voltak a korszak domináns biologista megközelítéseivel, de idővel e diszciplína, intézményesülése és saját határai meghúzására törekvő erőfeszítése következtében egyre jobban hangsúlyozta, hogy nem biológiai, hanem társadalmi-kulturális sajátosságok különböztetik meg az emberek különböző csoportjait.

A (kulturális) antropológia kelet- és közép-európai megfelelője a néprajztudomány volt, egy – 19. századi, 20. század eleji művelői számára – „zavarba ejtő” megkülönböztető sajátossággal: egy tudományon belül foglalkoztak a „másság-csoportokkal” és a saját csoportjuk egy (ideologikusan kitüntetett helyzetűnek kezelt, ugyanakkor társadalmilag nyilvánvalóan hátrányos helyzetű) részével, az „archikus”, a premodern örökség kezelőjének tekintett parasztsággal is. A „megoldás” a romák ignorálása, néprajztudományból való kiszorítása volt, mely törekvés a két világháború között kulminált. Voltak ugyan próbálkozások arra nézve is, hogy megalapozzák a romák „fajtudományi” tanulmányozását, de ezek – a korabeli antiszemita diskurzus újrahasznosítására törekvő – kísérletek kudarcot vallottak. A két világháború közötti rasszizmus egyrészt kevésbé figyelt a romákra, másrészt a cigányellenességnek minimális mértékben volt kidolgozott ideológiára „szüksége”.

Erős Ferenc:
Volt-e rasszista pszichológia Magyarországon?

A két világháború között Magyarországon a pszichológia mint önálló szaktudomány még kevéssé alakult ki, művelői zömében a "szomszéd" tudományokból, a filozófiából, az orvostudományból és a pedagógiából kerültek ki. E tudományokra hatást gyakoroltak különféle eugenikai, örökléstani, nacionalista, olykor nyíltan antiszemita, fajelméleti eszmék, ideológiák. A pszichoanalízis "zsidótudományként" való elmarasztalása már az első világháború előtt felbukkant.

Kifejezetten rasszista pszichológiáról Magyarországon azonban alig beszélhetünk, bár voltak elszórtan ilyen megnyilvánulások is, pl. Somogyi József szegedi professzor *A faj* című könyve (1940), amelyben a náci fajelméletet tudománytalannak tartja, és azt szembeállítja a "tudományos fajelmélettel".

Halmos Károly:
Zsidók és zsidóság neves történészek 1945 előtti munkáiban

A konferencia szervezői a felkérés alapján azt a kérdést kívánják föltenni, hogy a nemzetiszocialista szellem és a faji politika miképp és milyen mértékben vált részévé a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást és kutatásokat és milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre. Arra is kíváncsiak, vajon a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai a korban milyen ideológiai szerepet tölthettek be.

Magam e célkitűzésekhez csak kevéssé tudok hozzájárulni. Egy elfogadott eszmetörténeti közelítési mód szerint az eszmék az őket hordozó nyelven keresztül hatnak, létrehozzák szótárukat, hatásukat az általuk megteremtett nyelvezeten keresztül fejtik ki. Az eszmék közötti vita és csere is e nyelvi eszközök segítségével zajlik. Amit megkísérlek, az néhány példa bemutatása, hogy a (kinél-kinél igen különböző mértékű) antiszemita beszédmód mögött milyen eszmék húzódhattak meg a korabeli történészek körében. Példaként a céhbeliak közül Szekfű Gyulát, Mályusz Elemért, Hajnal Istvánt, esetleg Farkas Gyulát, illetve Szabó Istvánt hozom, és a sort kiegészítem két nagyhatású, de nem céhbeli történetíróval, Erdei Ferencsel és Bibó Istvánnal.

Karády Viktor:
A 'zsidó térfoglalástól' az 'örségváltásig' és a 'keresztény fajvédelemig'
a magyar társadalomstatisztikai irodalomban

A honi társadalomstatisztika az induló társadalomtudományok legfontosabb bázisaként már a 19. századi kezdetektől fogva különös figyelemmel fordult a népesség nemzetiségi-felekezeti megosztottságának kérdésköréhez. Az ide irányuló erőfeszítések tétje lévén az, hogy Magyarország volt a 19. században Európa egyetlen készülő nemzetállama, ahol az uralkodó nemzeti-nyelvi tömb 40 % alatti népességi kisebbséget alkotott. Innen a nemzetiségi asszimilációs politika árnyékában az anyanyelvre és a felekezetre alapozott nemzetiségi statisztika kifejlődése, kiterjesztve ezt – még Kelet-Közép-

Európában is majdhogyan nem egyedülállóan – (értelemszerűen) a vallási megosztottságra és a nyelv ismeretre, de ezen túl többek között a népmozgalomra, a népesség családi állapotára, a migrációs és (természetesen) az asszimilációs mozgalmakra, a rétegezettségre, az iskolázottságra és – közvetetten – magára az iskolázás sajátosságainak mérésére. Tekintve a 18. század vége óta felgyorsuló zsidó bevándorlásra (mely a reformkorban tetőződött) és az 1840-as fél-emancipációs törvény után egyre intenzívebbé váló városiasodásra, amely elkísérte a zsidóságnak az összes etnikai csoportból szintén kiemelkedő gazdasági, szakmai, iskolai, nyelvi-kulturális, stb. mobilitását és modernizációját, a statisztikai apparátus Budapesten már a kiegyezés óta, országosan az 1890-es népszámlálástól kezdődően mindezt korán és több szempontból alaposabban górcső alá vette, mint a Monarchia egyéb területein.

Kezdetben mindennek nemigen volt zsidóellenes árnyalata, sőt a hivatalos nyelvezetben az emancipáció után még a dehonesztálónak tekintett 'zsidó' szót is 'izraelitával' helyettesítették. Zsidóellenes megfogalmazásokat azonban esetenként már korán (pl. Keleti Károlynál) azonosítani lehet. A zsidóság helyzetére nézve a legtöbb területre kiterjedő vallási bontású adatokat az 1900-as években kezdték antiszemita felhanggal kezelni. Ez egybeesett a Katolikus Néppárt (1895) zászlóbontása és a liberális valláspolitikai törvényhozás (1894-96) után felerősödő konzervatív de modern köntösben és új szervezeti apparátussal megjelenő katolikus mozgalmak színre lépésével (Mária kongregáció, sajtó, egyetemi keresztmozgalom, Prohászka, Bangha Béla), melyek az induló modern szélsőjobb legfőbb szálláscsinálóinak bizonyultak. A népszámlálási beszámolóknak már 1910-ben megjelenik a 'zsidó térhódítás' fogalma (egyes kifejezetten statisztikai kiadványokban korábban). A Galilei kör vitáiban, szakadásában és későbbi fejlődésében is fontos téma lesz a zsidóság helyzete. Ágoston Péter könyve (1916) után valóságos 'antiszemizmus-vita' bontakozik ki a baloldalon is. A háború végi zsidógyűlölő katolikus sajtókampány szintén sok statisztikai adatot használ, éppúgy, mint a *numerus clausus* előkészítése (először Prohászka ösztönzése nyomán). A keresztény kurzus alatt a statisztika többé-kevésbé a zsidóság megbélyegzésének hivatalos szolgálatába állt. A kitűnő statisztikus Kovács Alajos, a MTA tagjaként 1922-ben ugyan saját kiadásban jelenteti meg összegezését a honi zsidóság legújabb kori statisztikájáról, de 1924 és 1936 között ő lesz a KSH elnöke és 1938-ban újabb alapművel jelentkezik a trianoni ország zsidóságának statisztikájáról. Emellett a jobboldali párt-sajtóban egyes szaktekintélyek – így maga Kovács is – nem ritka leleménnyel az őrségváltás témáját helyezik a 'fajvédelmet' megcélzó adataik középpontjába. Az 1923-ban alapított s magas szakmai színvonalú *Magyar Statisztikai Szemle*, valamint a többi hivatalos kiadvány különösen 1938 után egyre több anyagot hoz a 'fajvédelem' és az 'őrségváltás' témájában. Ezekre is utalok előadásomban. A 'végső megoldást' a statisztikai apparátus, akárcsak az államgépezet (ez utóbbi már az emancipáció utáni Európa első zsidóellenes jogfosztó törvényétől a *numerus clausus*-tól kezdve) messzemenően előkészítette.

Keményfi Róbert: Tér és politika

Előadásomban a két világháború közötti geográfia politikában betöltött szerepéről szólok, illetve egy jelenleg folyó kutatásból mutatok be pár mozaikot, amelyek a korszak földrajzának a nép/ a nemzet/ a faj terminussal kapcsolatos tudományfilozófiáját vázolják fel.

Nagy Endre: Antiszemitizmus a falukutatásban

Az előadó kiindul Bibó Istvánnak az ún. Borbándi levélben lefektetett antiszemitizmus skálájából, amely kat'exogén antiszemitizmuson azt érti, hogy az „egy abszurd és torz ideológia, ami a zsidóknak teljesen fantasztikus közös akciókat, közös akcióra való képességet, összeműködést és mind e mögött egy világméretű összeesküvést tulajdonít”. Azt is leszögezi, hogy az antiszemitizmus megítélésében nem vezetheti az objektív mérlegelőt az „üldöztetések és tömegirtások által érintett zsidóság” felfogása, mert „az ő élményeik világában mindenféle ellenségesség, kritika, megjegyzés egészében a kollektív számonkérés és az üldözés asszociációit kelti fel”. Ezért az ő szemükben annak egyszerű kijelentése, hogy a népi mozgalom „mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének befolyásától” „bizonyos tényállások elkenésének fog tűnni”. Bibó a népi írókat egészében megvédi, mondván, hogy minden esetben volt olyan állásfoglalásuk, amely sohasem volt antihumánus, noha egyesek, akiket „dezertőröknek” nevez (pl. Erdélyi József), csak Sinka István volt az, aki végleg antiszemita lett (továbbá bizonyos fokig Veres Péter). A skála másik végén van a legenyhébb, nem feltétlenül antihumánus antiszemitizmus, amely számon tartja az etnika különbséget, ami a két világháború között lehetett ellenséges, de ugyanakkor barátságos is, ami csak az asszimiláns zsidó állásponttól tűnhetett és tűnik ma is megbélyegzőnek. A következő fokozat az, amely túláltalánosító megjegyzéseket tesz a zsidó bűnökről, amik „az [el]nyomás alatti kényszerű összetartozás és kölcsönös pártfogolás jelenségeit” rója fel a zsidóságnak. A Bibó által felvázolt antiszemitizmus tipológiát ki kell egészítenünk a Lackó Miklós, valamint Szabó Miklós írásaiban definiált antiszemita típusokkal. Nos, ezt a fajta antiszemitizmust, amely a magyar parasztság érdekeit helyezte előtérbe, védekezően, nemcsak a zsidó satócs, de a pánszláv (szlovák) és német terjeszkedéssel szemben, talán elnevezhetjük *defenzív antiszemitizmusnak*. És úgy gondoljuk, hogy ez a fajta antiszemitizmus jellemezte még a két világháború közötti egyes falukutatókat is. Másfelől Szabó Miklós és Lackó Miklós is a századfordulóra teszi azt az időpontot, amikor ez a defenzív antiszemitizmusban megerősödik az „anti”-jelleg, vagyis a defenzivitás kezd átcsapni agresszivitásba, de – szerintünk megmarad szociális téren, következképpen nem lehet beszélni politikai antiszemitizmusról. Azt majd csak a numerus clausus teremti meg. Igen tanulságos ebből a szempontból Lackó Miklós állásfoglalása, aki Szabó Miklóshoz hasonlóan a század elején, miután „a zsidó származású értelmiség száma tetemesen megnőtt, asszimilációja előrehaladt, társadalmi pozíciói megszilárdultak, s ugyanakkor egy sor értelmiségi pályán 'túltermelés' mutatkozott”, érzékeli megerősödését egy „*intellektuális antiszemitizmusnak*”. Erre példaként Németh Lászlót idézi, aki azonban bár a népi irodalomhoz tartozott, de nem volt falukutató.

A szerző eme tipológiai alapján vizsgálta meg főként három szerző: Kodolányi János, Erdei Ferenc és Féja Géza munkásságát, és úgy találta, hogy legfeljebb a defenzív antiszemitizmus, illetve talán kisebb mértékben az intellektuális antiszemitizmus érhető tetten náluk. Ezzel igazolva látta Bibó álláspontját, aki Fájánál és Kodolányinál fedezett fel némi Szabó Dezsőre és Németh Lászlóra visszamenő defenzív antiszemitizmust, Erdeinél némi intellektuális antiszemitizmust, de egészben igazolva látta, hogy – a renegátokat kivéve – „a népi mozgalom mentes maradt a hitlerizmus torz világnézetének a befolyásától”.

Paksa Rudolf:
Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet
avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon

Előadásomban a Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet tevékenységét, s ennek fogadtatását vizsgálom. A meglehetősen szűk forrásadottságok ellenére számos kérdést megfogalmazhatunk, s megkísérelhetjük megválaszolni ezeket. A következő kérdésekre keresem a választ:

- Mivel foglalkozott a „zsidókérdés kutatás” vagyis a „tudományos antiszemitizmus”?
- Mikor jelentkezett az igény az ilyen jellegű „tudományos kutatásra” és az intézet felállítására?
- Mennyiben tekinthető ez magyar sajátosságnak?
- Miként illeszkedett a „tudományos antiszemitizmus” a korszak tudományfelfogásába, illetve tudományos intézményrendszerébe?
- Születtek-e időtálló eredményei?
- Egyáltalán: tudomány-e a „tudományos antiszemitizmus”?
- S végül: milyen tanulságokat fogalmazhatunk meg a téma vizsgálatával?

Szabari Vera:
„1944” a szociológiában:
antiszemitizmus a magyarországi akadémiai szociológiai gondolkodásban
és intézményesülésében a két világháború közötti (és alatti) időszakban

Az 1920-as évektől a feudális-konzervatív kormányzati forma által meghatározott diskurzusban a zsidókérdés elsősorban mint „az ország első számú szociális kérdése”, a zsidók gazdasági visszaszorítása pedig központi nemzetiségi kérdésként merült fel (Bibó 1948). A szociológia szempontjából a kirekesztő politika felerősödése sorsdöntő volt: „[n]em lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt.” (Némedi 2007). Ezzel szemben az 1920-as évektől szemtanúi lehetünk a társadalomtudományi intézményrendszer erőteljes fel/kiépítésének. Teleki Pál személyes ambicionálására 1924-ben létrehozták a *Magyar Szociográfiai Intézetet*, 1925-ben megtörténik az id. Bibó István alapította *Társadalomtudományi Szakosztály* átszervezése, a hajdani *Magyar Társadalomtudományi Egyesület* újjáélesztése, 1938-ban ugyancsak Teleki ambicionálta *Táj- és Népkutató Központ* alakul, az 1940-es években pedig a századforduló óta először egyetemi katedrát kap a szociológia is. Budapesten 1942-ben Dékány István alapíthatott társadalomelméleti tanszéket, Pécsen pedig 1940-44 között oktatott Weis István. Előadásomban arra keresek választ, hogy valódi ellentmondás van-e a kirekesztő politikai és a szociológia sikere mögött? E sikeresség magyarázható-e másként mint kizárólag a kormányzati ideológiának való megfeleléssel? Mi az a nemzeti szociológia, miről szólt, lehet-e folytatása és mi az, ami máig „fennmaradt”?

Szabó Á. Töhötöm:
Volt vagy nem volt?

A magyar néprajz és az ideológiai elköteleződés kérdése a két világháború között

A magyar néprajztudomány a kialakulásának, különösen a 19. században történt tudománnyá válásnak és az intézményesedésnek a körülményeiből kifolyólag kettős hagyományra tekinthet vissza: egyrészt a birodalmi helyzetből fakadó (és a politikai nemzet koncepciójára is visszavezethető) kozmopolita elképzelésekre, másrészt az etnikai, vérségi közösséget megragadó (a kulturális nemzethez kapcsolható), nemzeti, romantikus, mitologizáló megközelítésekre. Ez a kettősség már a 19. században is a professzionális és amatőr tudományosság szétválásában is megfigyelhető. A kettősséget tovább fokozza, hogy noha a néprajz – Fél Edit szavaival élve – akarva, nem akarva politikai eszköznek tekinthető, képviselői a politikai, nemzeti programok kidolgozásában ritkán vettek részt. A néprajztudománynak van kapcsolata a hatalommal, ugyanakkor ez a kapcsolat sokszor rejtett. Az előadás ebből az alapvetésből kiindulva járja körül azt a kérdést, hogy az első világháborút követő időszakban, de különösen a harmincas évek végén és a második világháború idején milyen programok jellemezték a néprajztudományt, illetve hogy a nemzeti, faji ideológiák, diskurzusok milyen mértékben jelentkeztek a legfontosabb fórumain.

Szikra Dorottya:

Szociálpolitika és rasszizmus a két háború közti Magyarországon

Az állami újraelosztás, a jóléti politikák ezer szálon kötődtek a két világháború között felerősödő rasszista eszmékhez. Az „organikus” államszervezet eszméje, valamint az ebből levezetett „organikus szociálpolitika” Mussolini programját követve igyekezett alapjaiban megváltoztatni a korábbi, főként egyéni jogosultságon alapuló szociálpolitika gyakorlatát. Az előadásban két, egymástól látszólag sokban különböző program bemutatásával illusztrálom a szociálpolitika és a rasszizmus elméleti és gyakorlati összekapcsolódását: Egyrészt a Bikkal Dénes által kitartóan javasolt „családi bérpótlék” (ma: családi pótlék) 1938-as bevezetésével, másrészt a nincstelen parasztság számára kölcsönöket juttató, 1940-ben indított ONCSA program példáján keresztül. Ezzel a két példával arra is igyekszem rávilágítani, hogy a rasszizmus és a fajelmélet hatása legerőteljesebben a családokra irányuló szociálpolitikán keresztül mutatkozott meg.